

BİR EDEBÎ TÜR OLARAK ATVÂR-I SEB'A VE MANZUM İKİ ÖRNEĞİ

İlyas KAYAOKAY*

Öz

İslam inancına göre nefis, salt kötü değildir. Bazı riyazet metotlarıyla belirli safhalardan sonra saf hâle gelebilir. Nefs; emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziyye, marziyye ve kâmile adı verilen yedi aşamalı bir yapıya sahiptir. Tasavvuf kültüründe, nefsin bu yedi mertebesini ele alan eserlere “atvâr-ı seb'a” adı verilmektedir. Halvetîlerde daha fazla görülen atvâr-ı seb'a yazma geleneğinin bilinen en meşhur örneğini Sofyalı Bâlî kaleme almıştır. Manzum veya mensur olarak yazılan atvâr-ı seb'alar, dîvân edebiyatı çalışmalarında edebî tür literatürüne dâhil edilmemiştir. Müstakil ve bazı eserlerde bir bölüm olarak yer alan müellifi belirli ve belirsiz elliden fazla atvâr-ı seb'a metninin bulunması, atvâr-ı seb'anın bir edebî tür olarak dikkate alınması gerektiğini göstermektedir.

Bu makalede dîvân edebiyatında tespit ettiğimiz iki manzum atvâr-ı seb'a örneği üzerinde durulacaktır. Bu manzumelerden biri; Oğlanlar Şeyhi İbrahim'in 1080 beyitten müteşekkil “Müfîd ü Muhtasar” adlı mesnevisi içerisinde, 874-1035. beyitler arasında yer almaktadır. Diğeri ise; Senâyi Hasana Şabânî'nin Dîvân'ında yer alan 7 bendden müteşekkil bir terci-i benddir. Çalışmamızda atvâr-ı seb'a hakkında bilgi verildikten sonra bu manzumeler tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nefs, Atvâr-ı Seb'a, Dîvân, Mesnevi, Oğlanlar Şeyhi İbrahim, Edebî Tür.

ATVÂR-I SEBA AS A LİTERARY GENRE AND TWO EXAMPLES OF VERSE

Abstract

According to Islamic belief, soul is not only bad. It may become pure after certain phases with some prevention methods. Soul; has a seven-stage structure called emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziyye, marziyye and kâmile. In the mystic culture, the works dealing with these seven orders of soul are called “atvâr-ı seba”. The most famous example of the tradition of the writing of atvâr-ı seba, which is more common in the Halvati, is written by Sofyalı Bâlî. Atvâr-ı sebas, written as a verse or a court, is not seen as a literary genre in diwan literature. The inclusion of the text atvâr-ı seba which is independent and part of a series of works, reveals that the atvâr-ı seba must be regarded as a literary genre.

* Doktora Öğr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı
ORCID: 0000-0001-8544-2307, e-mail: kayaokay_2323@hotmail.com

In this article we will focus on two examples of poetry atvâr-ı seba which we have identified in ottoman literature. One of these poems; Sheikh Ibrahim is composed of 1080 couplets and is called "Müffid ü Muhtasar" in the mahtnawi, 874-1035 are among the couplets. The other is; Senâyî is a preferred bend composed of 7 strophe located in Hasan Shabani's Diwan. In our work, these items will be introduced after the information about the atvâr-ı seba is given.

Keywords: Soul, Atvâr-ı Seba, Diwan, Mahtnawi, Sheikh Ibrahim, Literary Genre.

Makalenin Geliş Tarihi: 03.09.2018; Makalenin Yayına Kabul Tarihi: 27.11.2018

Giriş

İnsandaki kötülüğün yegâne müsebbibi olarak kabul edilen nefis; akıl, kalp ve ruh ile birlikte insanın temel yapısını teşkil eden dört kilit yapıdan biridir. Nefis, salt olarak kötü değildir, bazı riyazet ve tezkiye yolları ile saf hâle gelebilir. Nefsin, -adını Kur'an'daki ayetlerden aldığı- yedi aşamalı bir yapısı vardır. Basitten mükemmele doğru bir gelişim süreci izleyen nefsin, emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziyye, marziyye ve kâmile adı verilen yedi mertebesi bulunmaktadır. Mutasavvıflara göre, nefis üzerinde karanlık perdeler vardır. Mertebeler ilerledikçe perdelerdeki kir ve bulanıklıklar azalır. Nefsi mertebelere ayırıp tasnif eden ilk mutasavvıfın Cüneyd-i Bağdadî veya Tirmizî olduğu sanılmaktadır. Bağdadî nefsi, "emmâre, âkile, hâssa, şâkire ve mutmainne olarak beşe ayırırken Tirmizî de nefsi, emmâre, mülhime, levvâme, mutmainne olarak dörde ayırmıştır. Her ikisi de bu sınıflandırmayı Kur'an'a bağlı olarak yapmıştır. Osmanlı dönemindeki mutasavvıflar ekseriyetle yedili tasnifi (emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziyye, marziyye, kâmile) benimsemişlerdir. Eşrefoğlu Rumî, dördüncü mertebe olan mutmainnenin "râziyye" ve "marziyye" gibi iki sıfatının olduğunu ifade eder.¹

Osmanlı döneminde, nefsin yedi mertebesini anlatan bazı müstakil eserler yazılmıştır. Müstakil olmakla birlikte bazı eserler içerisinde sadece bir bölüm hâlinde yer alan atvâr-ı seb'aların da var olduğu görülmektedir. Özellikle bu geleneğin Halvetîler arasında daha çok yaygın olduğu müşâhede edilmektedir. Nefis ve nefsin mertebeleri hakkında bilgiler veren didaktik mahiyetteki bu eserlere "atvâr-ı seb'a" (yedi tavır) adı verilir. Bir tasavvuf terimi olarak atvâr-ı seb'a; "insanın aslî hüviyetine kavuşabilmesi yolunda en büyük engel kabul edilen nefse ait sıfatlardan arındırılıp sâfiyete erişebilmesinin metodolojisidir."² Atvâr-ı seb'a konusunda yapılan kapsayıcı çalış-

1 İlyas Kayaokay, *Klasik Türk Şiirinde Nefs*, (İstanbul: H Yayınları, 2017), 52

2 Fatih, Küçüktiryaki, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Yazılan Atvâr-ı Seb'a Eserlerinin Mukayeseli Değerlendirilmesi*, (Y.L. Tezi, Hitit Üni. 2017), 5

malardan birinin müellifi olan Necdet Şengün, atvâr-ı seb'anın "insan-ı kâmil makamına giden yolda nefsin aşması gereken yedi merhaleyi" ifade ettiğini "bütün tarikatların bu kavrama aynı manayı vermediklerini" söyler.³

Bilinen en meşhur atvâr-ı seb'a; Sofyalı Bâlî'nin Atvâr-ı Sebâ Risalesi'dir. Osmanlı devrinde, mensur ve manzum olmak üzere yazılan pek çok atvâr-ı seb'a'nın olduğu görülmektedir: İlyas b. İsa Saruhânî'nin "*Risâle-i Atvâr-ı Seb'a*"; Seyyid Yahyâ Şîrvânî'nin "*Tercüme-i Beyân-ı Usûl-i Atvâr-ı Seb'a*"; Muhammed el-Erzincânî'nin "*Atvâr-ı Seb'a*"; Ahmed Şemseddin Marmaravî'nin "*Atvâr-nâme-i Sülûk-i Seb'a*"; Cemâleddin İshâk'ın "*Risâle fî'l-atvâr-ı Seb'a*"; Seyyid İbrahim Efendi'nin "*Atvâr-ı Seb'a*"; Sünbül Sinan'ın "*Risale fî Beyân-ı Atvâr-ı Seb'a*"; Yakub Efendi'nin "*Atvâr-ı Seb'a*"; Şah Veli b. Muhammed b. Kaya el-Aksarâyî'nin "*Risâle fî Atvâr-ı Seb'a*"; Seyfullah Kâsım b. Nizâmeddin'in "*El-Atvâr-ı Seb'a fî Tarîki's-Sûfiyye*"; Ümmî Sinân'ın "*Sülûk-ı Etvâr-ı Seb'a*"; Lâ Mekânî Hüseyin Efendi'nin "*Risâle fî Atvâr-ı Seb'a fî's-sülûk*"; Niyâzî-i Mısırî'nin "*El-Esmâü's-Seb'a fî'l-Atvâr-ı Seb'a Şerhi*"; İbrahim Gülşenî'nin "*Atvâr-ı Seb'a*"; La'lî Fenâyî'nin "*Atvâr-ı Seb'a*"; Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "*Atvâr-ı Seb'a*"; Ahmed Müsellem Efendi'nin "*Şerh-i Kasîde-i Şümûun Lâmi' fî beyân-ı Atvâr-ı Seb'a*"; Abdullah Salâhî-i Uşşâkî'nin "*Atvâr-ı Seb'a*"; İbrahim Kırımî'nin "*Etvâr Manzumesi*"; Mehmed Şâkir el-Halvetî'nin "*Atvâr-ı Seb'a*"; Cemâl-i Halvetî'nin "*Tercüme-i Risâle-i Atvâr-ı Seb'a*"; Ümmî Sinan-zâde Ced Hasan Efendi'nin "*Atvâr-ı Seb'a Risâlesi*"; Yakub Efendi'nin "*Atvâr-ı Seb'a*"; Muhammed b. Ömer (Kurt Efendi)'nin "*Risâle-i Adâb-ı Mülûk ve Risâle-i Atvâr-ı Seb'a*"; Şâh Velî Ayıntâbî'nin "*Atvâr-ı Seb'a*"; Kuloğlu Şeyh İlyâs'ın [Bağ-ı Behişt adlı eseri içinde yer alan] "*Atvâr-ı Seb'a*"; Kadızâde Mehmed Tahir Efendi'nin [Risâle-i Nûriyye adlı eseri içinde yer alan] "*Atvâr-ı Seb'a*"; Seyyid Hasan Rızâyî'nin "*Atvâr-ı Seb'a*"; Habîb-i Karâmânî'nin "*Atvâr-ı Seb'a*"; Halilî-i Maraşî'nin "*Atvâr-ı Seb'a*"; Ali el- Hac'ın "*Etvâr-ı Seb'a ve Seyr ü Sülûk*"; Emin Tevfik'in "*Etvârü's-Sûfiyye*"; Abdülgaffâr b. Ramazân'ın "*Etvâr-ı Seb'a Risâlesi*"; Şeyhül kurra Muhammed b. Halife'nin el-"*Etvârü's-Seb'ati'l-Ledüniyye*"; Abdullah Konevî'nin "*Etvâr-ı Menâzil-i Hilkat-i Adem*"; Şâhî'nin "*Risâle-i Etvârü's-Sâlikîn*"; Halid'in "*Etvârü's-Seb'a*"; Leyâlî'nin "*Etvârü's-Seb'a*" adlı eseri tespit edebildiğimiz müellifi belli atvâr-ı seb'alardır. Bunların dışında kütüphanelerimizde kayıtlı müellifi bilinmeyen pek çok eser de bulunmaktadır.⁴

3 Necdet Şengün, *Kuloğlu Şeyh İlyas Etvâr-ı Seb'a (Nefsin Yedi Mertebesi)*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2013), 15

4 bkz. Erhan Bostancı, *Bali Efendi'nin Etvâr-ı Seb'a Risalesi ve Etvâr-ı Seb'a'nın Tasavvuf'taki Yeri*, (Y.L. Tezi, Marmara Üni. 1993). Ali Haydar Bostancı, *Tasavvufta Etvâr-ı Seb'a ve Sofyalı Bâlî Efendi'nin Etvâr-ı Seb'ası*, (Y. L. Tezi, Marmara Üni. 1996). Ramazan Muslu, "Halvetiler'de Atvâr-ı Seb'a Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâlî'nin Atvâr-ı Seb'a Risalesi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 18, (2007): 43-63. Fatma Şengül, *Uşşakilerde Etvâr-ı Seb'a*, (Y.L. Tezi, Marmara Üni. 2009). Lütfü Alıcı, *Halili-i Mar'aşî Divançe ve Etvâr-ı Seb'a*, (Kahramanmaraş: Ülke Kitaplığı, 2010). İbrahim Işıtan, "Halvetiyye Geleneğine ve

Bu eserlerin ekseriyeti mensur ve müstakil eser olmakla birlikte Muhammed Erzincânî, Seyyid Nizâmoglu, Aksaraylı Hasan Rızâyî, Halilî-i Maraşî, Habîb-i Karâmânî gibi müelliflerin eserleri manzumdur. Osmanlı edebiyatında bazı mesnevilerde ve dîvânlarda da nefsin mertebelerinden söz eden metinler bulunmaktadır. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda dîvân edebiyatında yer alan atvâr-ı seb'alar dikkate alınmamıştır. Atvâr-ı seb'a, dîvân edebiyatında bir "edebî tür" olarak kabul edilmelidir. Zira edebî türleri belirlemede esas kriter, metnin muhtevasıdır. Âşık Paşa'nın *Garîb-nâme* ve Ömer Fuadî'nin *Kitâb-ı Bülbüliye* adlı mesnevisinde; Kâşif Esad Efendi ve Ahmed Sûzî'nin *dîvân*larında nefsin mertebelerinin sırayla ifade edildiği manzumeler bulunmaktadır.

Âşık Paşa'nın *Garîb-nâme*'sinde 8701-8780. beyitler arasında yer alan bölümde nefsin emmâre, levvâme, mutmainne ve râziye mertebeleri anlatılmaktadır.⁵ *Kitâb-ı Bülbüliye*'nin 1127-1137. beyitlerinde de nefsin mertebelerinden söz edilmektedir.⁶ Kâşif Esad *Dîvânı*'nda "yuf" redifli kasideden sonra "Atvâr-ı Seb'a Beyân Olunur" başlığıyla birlikte atvâr-ı seb'a konulu 5 kasideye yer verilir. İlk kaside 30 beyitten; ikinci kaside 29 beyitten müteşekkil olup muhtevası tevhitir. Bunlar atvâr-ı seb'aya bir nevi hazırlık manzumeleridir. 3. kaside; "Kasîde-i nefsi levvâme ve evsâf-ı ashabu'l-mahabeti't-tamme" başlıklı olup 34 beyittir. "Hû" redifli 4. kaside; "Kasîde-i nefsi mülhime ve medh-i ism-i Hû bi-kavânîni'l-Halvetiyye" başlıklı olup 26 beyit-

Bir Halvetiyye Şeyhi Olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresi (Atvâr-ı Seb'a)", *Hikmet Yurdu*, 4/7, (2011): 89-113. Selami Şimşek, "Kastamonulu Bir Gülşenî ve Şa'bânî Şeyhi La'lî Muhammed Fenâyî'nin Terceme-i Atvâr-ı Seb'a Risâlesi", *I. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Velî Sempozyumu*, (Kastamonu: 4-6 Mayıs 2012): 239-253. Ali Öztürk, "Halvetîliğin Manzum Etvâr-ı Seb'a Geleneğinde Üç Müellif Bir Eser", *Uluslararası Seyyid Yahya Şirvânî ve Halvetilik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (Eskişehir: 2013): 59-68. Necdet Şengün, *Kuloğlu Şeyh İlyas Etvâr-ı Seb'a (Nefsin Yedi Mertebesi)*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2013). Mehmet Sait Toprak, *Cemâlî el-Karamânî, Risâle fi etvâr-ı sülûk (Seyr ü Sülûk Makamları)*, (İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2013). Abdullah, Şimşek, "Ümmî Sinanzâde Ced Hasan Efendi ve Kendisine Nisbet Edilen Etvâr-ı Seb'a Risalesi", *Şirnak Üni. İ. F. Dergisi*, 5/10, (2014): 125-130. Muhiddin Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu*, (Dr. Tezi, İstanbul Üni. 2015). Muharrem Çakmak, "Niyazî-i Mısırî'nin Etvâr-ı Seb'a Adlı Risalesi'nde Seyr ü Sülûk'un Evrelerinde Görülen Rüyâ/Vâkıât", *Turkish Studies*, 11/5, (2016): 137-158. Leyla Alptekin Sarıoğlu, "Yedi Tavır Hakkında Yazılmış Bir Risale Tercümesi: Tercüme-i Risâle-i Etvâr-ı Seb'a", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4/1, (2017): 143-158. Mehmet Şirin Ayış, "Sünbül Sinan ve Atvâr-ı Seb'a Risalesi Bağlamında Nefis Mertebeleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/13, (2017): 119-138. İbrahim Işıtan, "Cemal Halvetî (ö. 899/1494)'nin Etvâr-ı Seb'a Anlayışının Süfi Psikolojisi Açısından Tahlili", *Journal of History Culture and Art Research*, 6/4, (2017): 680-696. Fatih Küçükçitryakı, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Yazılan Atvâr-ı Seb'a Eserlerinin Mukayeseli Değerlendirilmesi*, (Y.L. Tezi, Hitit Üni. 2017). Cemile Sağır, *Şah Velî Ayıntâbî'nin Atvâr-ı Seb'a Risalesi (Metin-tahlil)*, (Y.L. Tezi, Hitit Üni. 2017).

5 Kemal Yavuz, *Âşık Paşa, Garîb-nâme*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2000).

6 İlyas Yazar, *Ömer Fuâdi: Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Bülbüliye'sinin Edisyon Kritik Metni*, (İstanbul: Hamle Yayınları, 2001).

ten oluşmaktadır. “Ene'l-hak” redifli son kaside ise; Kasîde-i nefis-i mutma'ine ve makâm-ı Mansûriyye” başlıklı 24 beyitten müteşekkildir. Her kasidede ayrı bir nefis makamı anlatılmaktadır.⁷ Ahmed Sûzî Dîvânı'nda tasavvufî konuları ele alan bir kaside içerisinde (No: 286) 93-114. beyitler arasında nefsin mertebelerinin bazı özelliklerinden söz edildiği görülmektedir.⁸

Bu çalışmada, dîvân edebiyatına ait yüzlerce eserin incelenmesi neticesinde elde ettiğimiz iki manzum atvâr-ı seb'a örneği tanıtılacaktır. Bu manzumelerden biri, Oğlanlar Şeyhi İbrahim'in “Müfîd ü Muhtasar” adlı mesnevisi içerisinde bir bölüm olarak yer almaktadır. Diğeri ise, Senâyî Hasan Şabânî'nin Dîvânı'nda yer alan 7 bendden müteşekkil bir terci-i benddir.

1. OĞLANLAR ŞEYHİ İBRAHİM - MÜFİD Ü MUHTASAR

Bayramî-Melamî görüşüne sahip mutasavvıf şairlerden Şeyh İbrahim'in (ö.1655), 1080 beyitten oluşan bu mesnevisi⁹, tasavvufî konuları didaktik bir üslupla ele almaktadır. Eserde, tevhid, münâcât, na't ve I. Ahmed'in medhi bölümlerinden sonra çeşitli dinî-tasavvufî hususları ihtiva eden 59 makaleye yer verilir. Mesnevinin son kısmı ise “nefs” bahsine ayrılmıştır. Eserin, 874-1035. beyitleri¹⁰ manzum bir “atvâr-ı seb'a” örneğidir. Burada nefis, nefsin yapısı, nefsin yedi mertebesiyle alâkalı bazı hususlar anlatılmaktadır. Sâlikin nefis mertebelerinde gördüğü rüyaların önemine dikkat çekilmekte ve bu rüyaların, şeyh tarafından ne anlama geldiği izah edilmektedir.

Mesnevîde 874-882. beyitler atvâr-ı seb'aya giriş mahiyetindedir. Burada; tasavvuf yoluna girmiş kimselerin vücud ilmine sahip olması gerektiği ifade edilir. Bu ilim ise nefis bilgisine sahip olmaktan geçmektedir. Nefs, yedi kısımdan oluşur ve her bir kısım bir menzildir. Bu yedi kattan ilki emmâre, ikincisi levvâme, üçüncüsü mülhime olup sonraki katların adı dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci olarak zikredilmektedir:

Fî-Beyânî'l-Vâkı'ât

Hak yola sâlik olan sâliklere
Öz vücûdı milkine mâliklere

Evvelâ lâzım durur 'ilm-i vücûd
Şübhe yok lâzım durur 'ilm-i şuhûd

Bu 'ilim bil vâkı'ayla bilinür
Vâkı'ayı gör ki neyle bilinür

7 Enes, İlhan, *Kâşif Es'ad Dîvânı, İnceleme-Metin*, (Y.L. Tezi, Gazi Üni. 2015).

8 Zafer Arslan, *Dîvân-ı Sûzî-i Sivasî*, (Y.L. Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. 2010).

9 Bilal Kemikli, *Oğlanlar Şeyhi İbrahim Müfîd ü Muhtasar*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003).

10 Kemikli, *Oğlanlar Şeyhi İbrahim Müfîd ü Muhtasar*, 208-228

Yedi kısım üzre durur bil vâkı'a
 Yedi sehm üzre olupdur vâkı'a
 Her kısım bir menzil içre görünür
 Her sehim bir mahfil içre bilinür
 Kısım-ı evvel vasfını emmârenün
 Bildirür ta'bîr ile emmârenün
 Bildirür levvâmeyi ikincisi
 Bildirür mülhimeyi üçüncüsü
 Hem dahi dördüncüyü eyler beyân
 Hem dahi beşinciye eyler 'ıyân
 Hem dahi ta'bîr ile altıncıyı
 Bildirür te'vîl ile yedinciye (b.874-882)

Şair, buradan itibaren nefsin mertebelerini anlatmaya başlar. İlk olarak emmâre nefis üzerinde durmaktadır. "Kötülüğü emreden nefis" olarak bilinen bu ilk merteye, adını Kur'an'da geçen; "*Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbinin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder.*" (Yusuf/53) ayetinden almaktadır. Nefs-i şehvânî, nefis-i şeytanî, kibirli nefis gibi adları da vardır. Emmâre olan nefsin; cimrilik, kibir, hile, şehvet, öfke, enaniyet, haset, gaflet, nefret, kin, aç gözlülük, gıybet, fiske, zalimlik, cehalet, hırs, bozgunculuk, dedikodu, eziyet etmek, sabırsızlık, beyhude uğraş, şirk, dünyevî lezzetlere meyletmek gibi pek çok olumsuz özellikleri, sıfatları mevcuttur.¹¹

Kötü ve çirkin olan her şey emmâre nefistedir. Yerilmeye layık, kötü hâl ve hareketler, kötü hasletler her daim emmâre nefiste görülür. Şair, emmâre nefsi, taş ve toprağın kısımlarının en işe yaramaz en kötü tarafına benzetir. Kısacası emmâre nefsin madenini tüm kötü şeyler oluşturmaktadır:

Fî-Beyânî 'Alâmâtî'l-Vâkı'a fi'n-Nefsi'l-Emmâre

Akbeh-i eşyâ durur emmârede
 Görinen fi'l-cümle bilgil ey dede
 Ya'ni her şeyde zemîme ne ki var
 Görünür emmârede leyl ü nehâr
 Görünür evvel ma'âdin akbehi
 Bil ne imiş sende sen ol akbehi
 Taş u toprak kısmının *lâ-yenfa'ı*
 Bunların mezmûmıdır *lâ-yenfa'ı*

11 Kayaokay, *Klasik Türk Şiirinde Nefs*, 56

Taşı beklikle¹² ider ta'bîr şeyh
Topragı sıkletle'der ta'bîr şeyh

Ma'denün mezmûmları bunlar durur
Bunlara benzer ne var anlar durur (b.883-888)

Şair, daha sonra emmâre nefis ile hayvan ve bitkileri mukayese eder ve bunlardan hangilerine benzediğini ortaya koyar. Bitkilerin kötüsü emmâre nefis gibidir. Çalı çırpı, diken ve otlak gibi her yerde biten, faydasız bitkiler emmâre nefis gibidir. Nefis kötü hasletlere sahip hayvanlarla da ilişkilendirilmektedir. Köpek, domuz, aslan, kaplan, fil ve ejderha gibi yırtıcı hayvanlar emmâre nefse benzetilir. Emmâre nefis de tıpkı köpek gibi dünyaya muhabbetle bağlıdır. Tıpkı domuz gibi harama meyleder. İnsan emmâre nefse tabi olursa kibre kapılır ve kendini aslan gibi büyük görerek çok zarara uğrar. Emmâreye meyledilirse insanda cinsî sapıklık gibi kötü hasletler ortaya çıkabilir. Bu nefis ile arkadaş olunmamalıdır. Zira emmâre nefis ejderha gibidir. Şair, nasihatte bulunmaya devam eder. İnsanın gönlü kötülüğe bulaşmamalıdır. Nefse uyanın kalbi ölür. Emmâre nefsin vasıfları işte böyle fenalıkları ihtiva etmektedir:

Fî-Beyânî'n-Nebâti fi'l-Emmâre

Hem nebâtın akbehidür görinen
Bunda her şey'in kemidür bilinen

Çalı çırpı otluk u diken gibi
Hem dahi bî-menfa'at çimen gibi

Bunlar oldı bil nebâtâtın kemi
Bunlara benzer ne var yokdur emi

Çalı çırpı otluk u diken çemen
Mâ-sivâ şerhi durur ey cân-ı men (b.889-892)

Fî-Beyânî'l-Hayvânâti'l-Emmâre

Hem de hayvânın görünür mezmûmı
Nicedür hayvânınun gör mezmûmı

Kelb gibi tonuz gibi arslan gibi
Fil gibi ejder gibi kaplan gibi

Bunlara benzer ne varsa ey dede
Görinür aldanmagil dîv ey dede

Kelb dünyâya mahabbetden olur
Hem tonuz harâm u sıkletden olur

Yücelik rif'at gözetme ey püser
Görinür arslan idersin çok zarar

Emred oğlanlara meyl eyleme gel
Kim livâttadan olur fi'l mübtezel

Görinür ejder dil-âzâr olmadan
Key sakın bu nefis ile yâr olmadan

Gel yavuz gönüllü olma ey civân
Cân olur kaplan idersin çok ziyân

Hem tuyûr kısmı hevâyı bildürür
Gel hevâyî olma kalbi öldürür

Nefs-i emmâre nedür bil ey fetâ
Bu durur evsâfını kılğil fenâ (b.893-902)

Bu bölümde “nefis” hakkında bilgiler verilmektedir. Şairin bahsettiği nefis, emmâre nefsin özelliklerini taşımaktadır. Esasında nefis denilince bizler de emmâre nefis olarak anlıyoruz. Şair, vücudun toplamına nefis adı verildiğini söyler. Buradaki nefis, ruh ile aynı anlamdadır. Ayrıca kötü düşüncelere de nefis denilmektedir. “Hem” bağlacıyla nefsin iki anlamına da dikkat çekilmiştir. Nefsin maddî yapısı; buhardan daha hafiftir ve cism-i kesîf, yani beden içine yerleştirilmiştir. Şair bu durumu “susamın içinde bulunan yağ” örneğine benzetmiştir. Nefis, dünyevî şeylere meyl edip haram yemeyi sevmektedir. Kibir, büyüklük taslamak gibi hasletler onda vardır. Yine şehvet de onun sıfatlarından biridir. Halkı diliyle sokağın bir yılan gibidir ve ele geçirdiği yerden asla ayrılmak istemez. Şair, daha sonra insan bedenini bir şehre benzeterek bu şehrin yapısını anlatmaya başlar. Buna göre; bu şehrin 12 kapısı ve 4 direği vardır. Bazı kapılar daima açık, bazıları daima kapalıdır. Bu kapılardan cisme yiyecek girmektedir. Bu bedende 366 damar, 777 sinir ve 444 parça da kemik bulunmaktadır. Şairin bu ifadeleri, geleneksel tıp ilminin verileridir. Burada beden ve nefis ilişkisine dikkat çekilmektedir. Bu beden şehrinde temiz kalmak nefse bağlıdır; nefis, Hakk'ın sözünü dinlerse temizdir. Şair, görülen rüyaların, nefsin hangi mertebede olduğunu gösterdiğini söyler. Daha evvel emmâre nefsin bitkisel ve hayvanî özelliklerine temas eden şair, rüyada bunların ve bunlara benzer şeylerin emmâre nefse tekabül ettiğini söyler:

Fî-Beyânî'n-Nefis

Bu vücûdun cem'ine nefis didiler
Hem yavuz endîşeye nefis didiler

Nefs 'ibâretdür buhardan kim latîf
Menşe' olmuşdur ana cism-i kesîf

Cisme olmuşdur muhîf bil ol buhâr
Nitekim yağ sûsem eczâsında var
Bil cisimdür dünyâyâ meyl eyliyen
Hem cisimdür bil harâm ekl eyliyen
Yücelik rif'at gözeden bil cisim
Tâze emredlere meyl iden cisim
Hem cisimdür halkı diliyle sokan
Hem cisimdür buldığı yire akan
Cism ü nefis oldu hakîkat ey püser
Kim yavuz gönli ola ider zarar
Bir şehirdür bu cisim bilgil i yâr
Her ne var 'âlemde bu şehir içre var
Var bu şehrin bil on iki kapısı
Dört direk üzre olupdur yapısı
Kapu vardır dâ'imâ açuludur
Kapu vardır dâ'imâ örtülüdür
Kapu vardır gâh açuk ü geh yapuk
Bu kapulardan girer cisme azuk
Üçyüz altmış altı tamardur cisim
Yedi yüz yetmiş yedi sinir resim
Dört yüz kırk dört pâredür kemik
Oldı bu şehrin binâsı bu kemik
Bu şehirde cism ü nefis işledügin
Hakk sözün eslemeyüp işledügin
Vâkı'asından bilür sâhib-temîz
Vâkı'a eyler eyü kemden temîz
Zikr olundu yukaruda ey püser
Görinen rü'yâ virür senden haber
Her ne görünse anun ta'bîri var
Her ne kısm olursa bir takrîri var
Ma'denün mezmûmların nakl eyledük
Hem nebât mezmûmların nakl eyledük
Hem de hayvân kısmının mezmûmların
Ta'bir itdük bu üçün mezmûmların

Görinür emmârede bunlar kamu
Bunlara benzer ne varsa ey 'amû

Bu sıfatlar her kaçan tebdîl olur
Hükm-i emmâre cisimde 'azl olur (b.903-923)

Bu bölümden itibaren nefis-i emmârede görünen kötü sıfatların iyi sıfatlara dönüşmesinden söz edilir. Bu durum; taşın, değerli kırmızı bir taşa dönüşmesi yahut toprağın altına dönüşmesi misalidir. Daha sonra sırasıyla sıfat-ı nebâtî ve sıfat-ı hayvânî mezmumlarının makbullere dönüşmesi bahsi işlenir. Çalı çırpıların meyveli ağaçlara, ot ve dikenlerin güllere dönüşmesi, onun faydalı işlerle uğraşması ve masivadan uzaklaşması ile mümkün hâle gelir. Hakk'ın kokusunu alarak; masivanın terkiyle iyi ve faziletli olunur:

Fî-Beyâni Tebdîli's-Sıfati'l-Ma'deniyyeti'l-Mezmûme

Tebdîlinün bil 'alâmetlerini
Cân ile dinle selâmetlerini

Taş la'le tebdîl olsa ey püser
Bu durur tebdîl içinde mu'teber

Yâhu toprak olsa altun şübhe yok
Fâ'ide-mend olmuş olur sûfi çok

Zîra la'l oldı letâfet zer hulûs
Hâsil eyle gel hulûs içre hulûs (b.924-927)

Fî-Beyâni Tebdîli's-Sıfati'n-Nebâtiyyeti'l-Mezmûme

Gör nebât mezmûmınun tebdîlini
Nicedir gör sâlikün tahsîlini

Çalı çırpı mîveli ağaçlara
Tebdîl olsa ayvalı ağaçlara

Mâsivâyı şugl ile tebdîlidir
Şuglınun esmârı vü tahsîlidir

Otluk ü çemen diken güllüklere
Tebdîl olsa dilde bülbüllüklere

Hakk kohusın alup ebrâr oldugın
Mâsivâ terkiyle ahyâr oldugın

Bildürirler şübhesiz ey cân-ı men
'İlm-i ta'bîr hâlidür bu cân-ı men (b.928-933)

Nefs-i emmârede görünen hayvânî sıfatların tebdili bahsinde; köpeğin tazıya dönüşüp tavşan avlaması ve açları doyurmasından söz edilir. Bu durumda tevhid hükmüne uyarak, hiddet yani nefsin sıfatlarından olan gazap terk edilir. Domuz, mandaya dönüşür ve çift sürmeye başlar. Bu durumda domuz haramı terk ederek helal işlerle meşgul olur. Aslan ise ata dönüşür ve büyüklük taslamaktan kurtularak hiç yorulmadan bir menzile doğru yol almaya başlar. İri cüsseli fil ise bir kediye dönüşüp fare avlamaya başlar. Bu durumda benlik yok edilmiş olur. Ejderha ise; bir koyuna dönüşerek kendini kasabın ellerine bırakır, yani azgınlıktan vazgeçerek Hakk'ın takdirine razı olur. Kaplan, yük taşıyıcı olur ve tevhid zikrini kendine iş edinir. Böyle olursa kötü huylar artık bedenden gider:

Fî-Beyânî Tebdîli's-Sıfatı'l-Hayvâniyyeti'l-Mezmûme

Gör bu hayvân kısmının mezmûmları

Nicesi tebdîl olur magmûmları

Kelb tazı olsa tavşan avlasa

Tavşan eliyle nice aç toylasa

Hükm-i tevhîd cism içinde gafleti

Külli tebdîl etdigidür hiddeti

Çift sürer tonbay görünse hem tonuz

Kulluk üzre olsa budur togru söz

İ'tikâdıyla harâm terk itdüğün

Bildürir hem işledüğün sürdüğün

Arslan at olup segirse turmadan

Nice menzil alsa hiç yorulmadan

Gitdügüdür dilde bu 'ucb u kibir

Zîra oldı dilde bil bu iki bir

At menâzil kat' idicek bu vücûd

Görinür ma'nâda ey ehl-i şühûd

Fil kedi olup kesegen avlasa

Cism içinde cümlesin mahv eylese

Fî'l-i mezmûmdan bu cism arındüğün

Bildirürler zikr ile yarandüğün

Ejder olsa hîn-i rü'yetde koyun

Virse kassâbın eline ol boyun

Bişse lokma olsa insâna o dem
Hâsıl olsa ol nefes ana o dem

Kendü gider bil dil-âzârlık kamu
Hem gider çirkinligün pes ey 'amû

Kaplan olsa vâkı'ada bâr-gîr
Zikr-i tevhîd oldıgıdur kâr-gîr

Cism evinde gitdigidür hulk-ı bed
Zikr-i tevhîd itdigidür anı red

Yük çekici oldugıdur tâlibin
Cism ü cân ile Hudâya râgibin (b.934-949)

Şair sonraki bölümde nefs-i emmârede görünen kuşların değişmesini anlatır. Karga, şahin olduğu zaman artık dünyevî hevesler terk edilmiş ve arınma gerçekleşmiştir. Bu şahin, karga gibi leş avlamak yerine tevhid zikrini kendisine av edinir ve bundan dolayı zarar etmez:

Fî-Beyâni Tebdîli's-Sıfati'l-Mezmûme

Hem hevâda karga şâhin olsa bil
Alsa avın hem şikârın ay ü yıl

Geçdigidür dil hevâ-yı dünyeden
Arınup pâk oldugıdur bu beden

Zikr-i tevhîdi şikâr eyledigün
Bildirürler özge kâr eyledigün

Zikr olan ta'bîr ü tebdîl şerhidür
Sanma sen kim ay ile yıl şerhidür

Olsa ifnâ hîn-i rü'yetde bular
Bu durur vasfun fenâsı ey püser

Bunlarun insâna tebdîl olması
Nâkıs iken cümle tekmîl olması

Külliyen emmârelik ref' oldugın
Bildirürler kem sıfat ref' oldugın

Er ü 'avretten zuhûr itse veled
Togdı dirler bil o dem kalb-i veled (b.950-957)

Şair son beyitte kadın ve erkekten bir çocuk ortaya çıktığını, doğan bu çocuğun "kalp" olduğunu söyler. Burada tasavvuf düşüncesindeki bir inanç

işlenmektedir. Kalp, nefis ile ruhun bir nevi ortak çocukları olarak bilinir. Burada dişi taraf nefis, eril ise ruhtur.

Nefs-i emmâreden sonra ikinci basamak olan nefis-i levvâmede görünen durumların tefsirine geçilir. Levv kelimesi, sözlükte, “yerme, azarlama, ayıplama, kınama” gibi anlamlara tekabül eder. Kur'an'da nefis-i levvâme olarak geçmekte ve aynı anlamı karşılamaktadır. “*Kınayıcı nefse yemin ederim ki...*” (Kıyamet/2) İşte bu ayet, levvâme nefsin adını aldığı ayettir. Levvâme mertebesi, ruhî gelişimin ikinci basamağını teşkil eder. Hakikat yolcusu artık, yaptığı hatalar, kötülükler ve günahlarından utanç duyarak onlardan uzaklaşmaya, pişmanlık duymaya ve kendini sorgulamaya başlamıştır. Levvâmenin emmâreden farkı, kötülüklerin farkına bu ikinci mertebede varılmış olmasıdır. Levvâmenin; heves, utanma, ayıplama, şüphe, sorgulama, geriye dönme, şehvet, kibir gazap gibi iyi ve kötü sıfatları mevcuttur.¹³

Levvâme mertebesinde eşyanın güzelliği görülür. Çeşme ve akarsu görmek alametlerindedir. Kalpte ilim ve irfan yer edinmeye başlar. Bu makamın bir yüzü emmâreye bir yüzü mühlimeye baktığı için gelgitler söz konusudur. Pek çok zıt unsuru bir arada görmek mümkündür. Şair de bu duruma değinerek hem âlimliğin hem de zahitliğin bir arada görüldüğünü söyler. Sâlik, bu makamda Allah'ın emir ve yasaklarına boyun eğer. Bu makamda gizli sırlar keşfedilir:

Fî-Beyâni 'Alâmâtî'l-Vâki'ati fi'n-Nefsi'l-Levvâme

Her kaçan kalb-i veled itse zuhûr
İtdi dirler dilde ikinci zuhûr

Gör bu kez levvâmede seyrün nedür
Seyr içinde zikrün ü fikrün nedür

Ahsen-i eşyâ görünür bunda bil
Bu durur âyin u bunda ay u yıl

Çeşmeler ü eşmeler akarsular
Evvelinde görünür bil ey püser

'İlm ü 'irfân kalbde cârî olduğın
Bildirür bil şübhesiz ey nûr-ı 'în

Hem görünür 'âlimân ü 'âmilân
Hem görünür 'âbidân ü zâhidân

Sâlikin şer' itdigidür inkıyâd
Gördüğü bunları ey 'âlî-nihâd

13 Kayaokay, *Klasik Türk Şiirinde Nefs*, 70

Ekseriyyâ gizlû sırlar keşf olur
Bu mahalde her ne isterse bulur

İnkişâfı şerhidür kalbin bular
İttisâfı şerhidür cânın bular

Bunlara benzer ne varsa ey cüvân
Görinür ikincide itme gümân (b.958-967)

Nefs-i mülhime adını, Kur'an'da geçen "ona iyilik ve kötülük kabiliyeti ilham edene yemin olsun ki." (Şems/8) ayetinden almaktadır. Mülhime nefis, artık kendini kınamaktan sıyrılmış ve çok çalışarak ilham ve keşfe mazhar olmuştur. Bu mertebede bulunan kişide dünyevî kaygılar ve düşünceler ortadan kalkar. Her şeyin arka planında olan Allah'ı görebilecek olgunluğa sahiptir. Bu nefsin akıl, hayâ, tevazu, hikmet, hayır, paklık, fazilet, cömertlik, güzel huy ve ahlâk gibi özellikleri mevcuttur.¹⁴

Şair, nefs-i mülhimeyi anlattığı bölümde, bu makamın zikri olan "Hû"yu anar. Mülhime, aşk ve sevgi makamıdır. Sâlik, bu makamda zevke erişir. Şaire göre; Zühre, defini bu mecliste çalar, felekler bu mecliste döner. İlhamın nuru, bu meclisin ışığı olmuş, melekler bu mahfilde toplanmıştır:

Fî-Beyâni Zuhûri'n-Nefsi'l-Mülhime

Ahsen-i takvîm yüzünden 'aşk-ı Hû
Görünicek ez-dem-i pür zevk-i Hû

Mülhimeye vâsıl olur tâlibîn
'Aşk u zevke bunda irer râgıbîn

Bunda bir meclise irer ehl-i Hû
Nukl-i meclisdür bil o meclisde Hû

Zühre deffin bil bu meclisde çalar
Çarh-ı eflâk bil bu meclisde döner

Nûr-ı ilhâm şem'idür bu meclisün
Hep melâ'ik cem'idür bu mahfilün

Böyle[dür] üçüncide seyr-i sülûk
Böyle itmişdür sülûk ehl-i sülûk (b.968-973)

"Huzura kavuşmuş nefis" anlamındaki dördüncü mertebeye olan nefs-i mutmainne, adını Kur'an'da yer alan; "Ey Rabbine itaat edip huzura eren nefis" (Fecr/27) ayetinden almaktadır. Burada kötülüğü temsil eden nefsin otoritesi artık çökmüştür. İlahi nurlar nefsi tasfiye ederek onu olgunlaştırmıştır.

14 Kayaokay, *Klasik Türk Şiirinde Nefs*, 75

Kalp, her şeyden emin hâle gelmiş, bunların tabîî sonucu olarak kişi iç huzuru elde etmiştir.¹⁵

Şair; mutma'inne mertebesinde pek çok güzelliğin hâsıl olduğunu söyler. Gönül, masivanın ağırlığından artık kurtulmuştur. Kalbe itminan geldiğinden artık o güvendedir, Gönüldeki karanlık perde artık kalkmış, yerini nurlara bırakmıştır. Allah, bu mutmain gönle yerleşmiştir. Bu mertebeye ulaşanlar rüyasında velîleri peygamberleri görür. "Hak ile Hak olma"dan kasıt, "fena-fillâh"tır. Bu sırrı anlatmak mümkün değildir, o ancak yaşanarak öğrenilir:

Fi-Beyâni Zuhûri'n-Nefsi'l-Mutma'inne

Ba'dehû nefis mutma'in olur dilâ
Bu makamda hâsıl olur çok safâ

Siklet-i 'unsurdan olur dil halâs
Kalbe itmi'nân gelür ey merd-i hâs

Mutma'in olur gönül envâr ile
Yâr olur gönülde dil dildâr ile

Evliyâ görmek olur ekser düşü
Enbiyâ ile olur düşte işi

Hakk ile Hakk olmadur bilgil bu yir
Dil ile ta'bîr olunmaz bil bu sır (b.974-978)

Mutmainne makamından sonra nefis-i râziyye makamı gelir. "Razı olan nefis" anlamındaki bu beşinci mertebe adını, Kuran'da geçen "*Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön!*" (Fecr/28) ayet-i kerimeden almaktadır. Bu makamda artık dünyaya ait bir beklenti kalmamıştır. Bütün benlik burada Allah'a yönelmiştir. Hakk ile ünsiyet artık başlamıştır. Hakk'ın iradesine bir teslimiyet söz konusudur. Sâlik, bir nevi melek seviyesine yükselmiştir.¹⁶

Şaire göre; bu mertebede Hakk'ın rızası elde edilir. Kalp evinde zerrece keder kalmaz. Masiva artık görülmez ve sâlik, yokluk makamına nihayet ulaşmıştır. Simya ve kimya gibi her çeşit ilimden haberdardır. Ab-ı hayat artık ondadır, hiçbir şeye ihtiyaç duymaz. Ölüye hayat vermesi, taşlaşmış kalpleri değiştirmesi gibi bazı kerametler gösterir. Bir nevi Hızır gibi olmuş, sonsuz bir hayata erişmiştir. Şair, son beyitte bu makamın zikri olan "Hayy"ı zikreder:

Fî-Beyâni'n-Nefsi'r-Râziyye

Râzı olur Hakk olur nefis râziye
Mutma'inneden olur nefis râziye

15 Kayaokay, *Klasik Türk Şiirinde Nefs*, 80-81

16 Kayaokay, *Klasik Türk Şiirinde Nefs*, 86-87

Nefs-i râziyye olıcak ey püser
Kalb evinde zerrece kalmaz keder

Gördüğü ekser olur ehl-i fenâ
Hem olur sâlik fenâ-ender-fenâ

Bundadır kimyâyı ma'lûm itdiren
Bundadır simyâyı mefhûm itdiren

Bundadır âb-ı hayât-ı ma'nevî
Bunda müstagnî olur bil cân evi

Dem bu ilde ölüyi ihyâ ider
Hem bu ilde dil taşı kimyâ ider

Hızra dil bunda irer ey hızr-ı cân
Bunda hâsıldur hayât-ı câvidân

Bunda cümle şey' olur Hayy ile hayy
Fâni olur mâ-sivâ kalur o Hayy (b.979-986)

Râziyye makamından sonra nefis-i marziyye gelir. Bu, Allah'ı razı eden nefistir. Adını, nefis-i raziyye terkinin geçtiği; "Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön." (Fecr/28) ayetinden almıştır. Bu makamda nefis, Allah'dan razı, Allah da nefisten razıdır. Bu mertebeye yükselen nefis, hemen hemen peygamberlerin bütün insanî özelliklerini taşımaktadır. Bu makamdaki kul, artık zâhirde halk ile, bâtında Hakk ile olabilmektedir. Burada artık madde âlemi bitmiştir.¹⁷

Bu makamın zikri Kayyûm'dur. Kayyûm ismi bu makamda bâkîdir. Manaların sırrı bu makamda açığa çıkar. Sâlik artık görmeden görür ve söz daha ağızdan çıkmadan, dinlemeden onu duyar. His âlemine tekrar dönmeyi reddeder. Bu makamdaki kişiler üç sefer yapmış olur. Fiilleri ve sıfatlarını iyice öğrendikten sonra üçüncü seferin sonunda benlik artık tamamen yok edilir. Allah yolunda olan sâlik, bu makamda muradına erer. Artık cânâ hükmetmeye başlar, cismi artık nura döner:

Fî-Beyâni'n-Nefsi'l-Marziyye

Kâ'im olur ism-i Kayyûm ba'dehû
Hâsıl olur cümle mefhûm ba'dehû

Görmeden görür dimeden işidür
Dinlemeden söz işitmek işidür

17 Kayaokay, *Klasik Türk Şiirinde Nefs*, 90

Râziyeden oldı marziyye bu nefis
Kâ'im oldı hıdmetinde her nefes

Üç sefer itdigü'çün bu pehlivân
Sahve redd eyledi Zât-ı bî-nişân

Âlim-i ef'al durur ol bir sefer
Âlim-i evsâfdur ikinci sefer

Âlim-i Zât didiler üçünciye
Cism olur mâ't iricek üçünciye

Bunda redd eylerler irşâd tahtına
Bunda irer sâlik-i Hakk bahtına

Bunda cân iline sürer hükmini
Bunda nûr eyler bi-küllü cismine ((b.987-994)

Nefs-i marziyyeden sonra yedinci makam olan sâfiyye gelir. "Temizlenmiş nefis" anlamında olan bu son mertebe, diğer mertebeler gibi adını doğrudan bir ayetten almamaktadır. Ancak; "*Nefsini temizlemiş olan şüphe yok ki felaha ermiştir.*" (Şems/9) ayeti bu makamı işaret etmektedir. Bu nefse, nefis-i sâfiyye, kâmile, kudsiyye ve zekiyye de denilmektedir. Bu makamda nefis, artık tekâmülünü tamamlayarak olgunlaşmış ve saflaşmıştır. Zulmet perdesi bu nefiste, artık tamamen kalkmıştır.¹⁸

Bu makamda sâlik bütün renklerden kurtulur. Bu mertebe saf hâlde olduğundan herhangi bir rengi de yoktur. Nefsini saf hâle getirenler artık ne isterse yapabilirler. Yaratılan her şey, onun emrini gözetir. Gönüllerin sırları burada malum olur. Allah, bu makama ermişlerle birlikte. Bu makamın esmâsı olan ism-i Kahhar, tecelli eder. Ten, değerini yitirmiş, yerini ruha bırakmıştır. Bu makamla birlikte yedi kademeli yolculuk son bulur:

Fî-Beyâni'n-Nefsi's-Sâfiyye

Ba'dehû marziyye olur sâfiye
Kurtulur telvînden irer sâfiye

Bunda hâsıldur tasarruf ey püser
Bunda ehlu'llâh ne isterse ider

Cümle eşyâ emrine mahkûm olur
Cümle dil bu ilde bil ma'lûm olur

Mahrem olmak lî-ma'allah vaktine
Bundadur geçdiği cân dil tahtına

18 Kayaokay, *Klasik Türk Şiirinde Nefs*, 93

İsm-i Kakhâr'a tecellî bundadır
Cân içindedür bu sanma tendedür

Uş tamâm oldu sülûk-i seb'a bil
Var yûri böyle sülûk it ay u yıl

Binde birin yazmışımdur ey 'azîz
Binde birin bilmeyendür bî-temîz (b.995-1001)

Mesnevîde, nefsin mertebelerinden sonra bu derecelerin seyri, âlemi, mahalli, hâleti ve nurunun rengi ayrıca bölümler hâlinde ele alınmaktadır.

Seyr, manevi yürüyüş manasına gelir. Emmâre nefsin seyri: "seyr-i ilâ'l-lâh" yani Allah'a doğru yürüyüştür. Levvâmenin seyri: "seyr-i li'llâh" yani Allah için yürüyüştür. Nefs-i mülhimenin seyri: "seyr-i 'ale'llâh"tır. Mutmainne nefsin seyri: "seyr-i ma'allâh" yani Allah ile seyirdir. Nefs-i râziyyenin seyri: "seyr-i fi'llâh" yani Allah'ta seyirdir. Nefs-i marziyyenin seyri: "seyr-i 'ani'llâh" yani Allah'tan seyirdir. Nefs-i kâmilenin seyri, "seyr-i bi'llâh" yani Allah ile seyirdir. Bu son makamda sâlik, Allah'ı görür:

Fî-Beyânî Seyri Seb'a

Bu yedinün seyri vardur hâl ile
Dinle gel naklini cândan kâl ile

Evvele *seyr-i ilâ'llâh* didiler
İkiye hem *seyr-i li'llâh* didiler

Sâlisinciye *'ale'llâh* ey püser
Didiler dörde *ma'allâh* mu'teber

Seyr-i fi'llâh didiler beşinciye
Bil *'ani'llâh* didiler altıncıya

Seyr-i bi'llâhdur yedinci şeksüzün
Bunda görür ma'sukun 'âşık yüzün (b.1002-1006)

Bu bölümde de mertebelerin âlemleri anlatılmaktadır. Emmâre nefsin âlemi, "mülk"; (dünya) levvâmenin, "melekût" (ruhların ve meleklerin âlemi); mülhimenin, "ceberût" (ilahî kudret âlemi); mutmainnenin, "lâhut" (ruhanî, manevi âlem); râziyyenin, "zevk"; marziyyenin "aşk" ve nefs-i kâmilenin "âlem-i gark", yani yokluk âlemidir:

Fî-Beyânî 'Âlemi's-Seb'a

Bu yedinün 'âlemin dahi işit
Her ne işitsen o 'âlemden işit

'Âlemîne evvelin *mülk* didiler
Hem ikisine *melekût* didiler

Didiler üçüncüye bil *ceberût*
Hem de dördüncüye bilgil *lâhût*

'Âlem-i zevk didiler beşinciye
'Âlem-i 'aşk didiler altıncıya

'Âlem-i garkdur hakikat seb'a bil
Yok durur bu 'âlem içre ay u yıl (b.1007-1011)

Her nefsin bir de mahalli (mekânı) vardır. Emmârenin mahalli, "sadr"; levvâmenin, "kalp"; mülhimenin "rûh"; mutmainnenin, "sır"; râziyyenin, "sırr-ı sır"; marziyyenin, "hafî" ve sâfiyyenin, "ahfâ"dır:

Fî-Beyâni Mahalli Seb'a

Seb'anun vardur mahalli ey habîb
Her mahalli toludur nûr-ı mücîb

Sadrıdur evvel mahalli seb'anun
Kalbdür ikinci mahalli lem'anun

Rûh durur sâlis mahal kıl tecliye
Sır durur râbi' mahal kıl tahliye

Sırr-ı sırdur hâmise bilgil mahal
Hem hafîdür sâdise cânda mahal

Yediye ahfâ mahaldür ey civân
Gizlidür müdde'ye ehle 'iyân (b.1012-1016)

Mertebelerin hâlleri ise şöyledir: emmârenin, "meyl"; levvâmenin, "mahabbet"; mülhimenin, "aşk"; mutmainnenin, "tecellî-i sıfat"; râziyyenin, "fenâ-ender-fenâ"; marziyyenin, bekâ-ender-bekâ; ve sâfiyyenin, "tecellî-i zat"tır:

Fî-Beyâni Hâlet-i Seb'â

Seb'anun gel hâletinde gör nedür
Ey berî 'inde melîk-i muktedir

Hâlet-i meyl oldı bilgil evvelün
Zîra meyl üzre olupdur evvelün

Hâlet-i sâni mahabbetdür gözüm
Gel mahabbet eyle Hakk'a tut sözüm

Hâlet-i sâlisdedür 'aşk-ı Hudâ
 Hâlet-i sâlisdedür zevk u safâ
 Hâlet-i râbî' tecellî-i sıfât
 Mevzi'îdür mahv olur bu şeş-cihât
 Hâlet-i hâmis fenâ-ender-fenâ
 Hâlet-i sâdis bekâ-ender-bekâ
 Hâlet-i sâbi'dur tecellî-i zât¹⁹
 Yedi hâlet bunda olur bir sıfât (b.1017-1023)

Her mertebenin nurunun rengi farklıdır. Emmârenin nurunun rengi, mavi; levvâmenin kırmızı; mülhimenin, sarı; mutmainnenin, yeşil; râziyyenin, beyaz; marziyyenin siyah ve sâfiyyenin nurunun rengi yoktur:

Fî-Beyâni Envâr-ı Seb'a

Nûru vardur seb'anun ey nûr-ı cân
 Nûr-ı Hakk'a mahzen olmışdur bu cân
 Nûr-ı ezrak görünür bil evvelâ
 Hem muhammerdür görinen sâniyâ
 Görinür sâlisde esfer ey püser
 Görinür râbî'de yeşil mu'teber
 Nûr-ı ebyaz görünür beşincide
 Nûr-i esved görünür altıncıda
 Sâbi'in bî-reng olur bil nûrını
 Bunda keşf ider Hudâvend nûrını (b.1024-1028)

Şair, atvâr-ı seb'anın son bölümünde, ricâl-i gayb/ büyük zatların nefsin mertebelerindeki durumunu anlatmaktadır. Bu yedi kademeyi tamamlayanlar gayb erenlerinden, yani gizli sırları bilen âriflerden olurlar. Emmâre mertebesinde, kişi insanlarla birlikte yaşayıp, yalnızdır. Levvâmede "nuka-bâ" (yardımcı) olunur. Mülhimede, soyu soppu temiz, nesli pak kimselerden olunur. Mutmainnede Hakk'a nedim; râziyyede abdal, marziyyede "evtâd"; sâfiyyede ise en yüksek makam olan "kutb" olunur:

Fî-Beyâni Ricâlü'l-Gayb

Bu yedidendür ricâl-i gâyibân
 Didiler ashâb-ı keşf ü 'ârifân
 Ya'ni bil evvelkiden efrâd olur
 Bu cemâ'atle harâb-âbâd olur

19 Vezin problemi vardır.

Sâniden olur didiler nukabâ
Hem üçüncide didiler nücebâ

Nüdebâ dördünciden olur deyü
İttifak eylediler bil ey 'amû

Budelâ beşincidendür didiler
Bilürisen böyle bildür didiler

Didiler altıncıda evtâd olur
Niceler evtâddan irşâd olur

Yediden olur didiler kutb-ı vakt
Bunu tertîb eyliyendür kutb-ı vakt (b.1029-1035)²⁰

2. SENÂYÎ HASAN EFENDİ – TERCİ-İ BEND

İstanbul Şabânî Halvetîlerinden olan Senâyî Hasan Efendi'nin (1741'de sağ), Dîvânı'nda²¹ yer alan bir terci-i bend, atvâr-ı seb'a örneğidir. Vasıta beyti Farsça olan manzume, 7 bendden müteşekkil olup her bendde 8 mısra bulunmaktadır. Her bendin altıncı mısraında son iki mısraın vurgusu yapılıdır. Son iki mısra da; "Bir kadeh çekmedikçe saflaşmaz sufi. Bir ham, pişmek için çok sefer etmeli." mealindeki mısralar tekrar edilmektedir. Burada, atvâr-ı seb'a kastedilerek; tasavvufî yolculuğun kolay bir süreç olmadığı anlatılmaktadır. Şarap, bilindiği üzere *İlâhî aşkın sembolü* olarak Arap, Fars ve Türk edebî metinlerinde karşımıza çıkar. İlâhî aşkı elde edemeyenin, nefsi saflaştırma yolculuğunu tekmi edemeyeceği ifade edilir. Senâyî de bu manzumesine "atvâr-ı seb'a" şeklinde herhangi bir başlık koymamıştır. Ancak her bendin başına mertebelerin adını yazması ve bu mertebelerle alâkalı Farsça açıklamaların eklenmiş olması, manzumenin atvâr-ı seb'a geleneği doğrultusunda yazılmış olduğunu göstermektedir:

İlk bendde emmâre nefsin bir özelliğine dikkat çekilir. Emmâre nefis, daima ister ve istediğini elde edinceye kadar asla vazgeçmez:

Sıfât-ı Nefs-i Emmâre

1.

Bulur çü fenâ âhir kasr-ı feleğin bâmı
Kalmaz kafes-i tende cân murgu çün ârâmı
Gel âlem-i bâkîye azm eyle kıl ikdâmı
Emmâreye zecr eyle hiç verme ana kâmı
Ey tâlib olan âşık fehm eyle ser-encâmı

20 Kemikli, *Oğlanlar Şeyhi İbrahim Müfid ü Muhtasar*, 208-228

21 Mustafa Tatcı, *İstanbul Bir Eren Senâyî Hasan Şabânî, Dîvân-ı İlâhiyyât*, (İstanbul: H Yayınları, 2013)

Bu beyti müdâm oku nûş et mey-i gül-fâmı
Sûfi neşevêd sâfi tâ der nekeşed câmî
Bisyâr sefer bâyed tâ pohte şevêd hâmî

"Feleğın sarayının çatısı sonunda yok olur. Ten kafesinde, can kuşunun rahatı kalmaz. Sonsuz âleme gel, bunun için adım at, gayret et. Emmâreyi zorla, ona eziyet et, ona istediğini verme. Ey yolculuğa talip olan âşık, bu hadiseyi anla. Bu beyti daima oku, gül renkli şarabı iç. Bir kadeh çekmedikçe saflaşmaz sufi. Bir ham, pişmek için çok sefer etmeli."

Âşıkın tasavvuf yolculuğunu talep etmeye, Allah'a yalvarmaya başladığı makam levvâmedir:

Sıfat-ı Levvâme. Taleb-gâh-ı âşık şevêd ü gâh be-nefs-i münâcaât küned

2.

Ey âşık-ı şûrîde kalbini mücellâ kıl
Tıfl-ı dili ver aşka şûrîde vü şeydâ kıl
Zâkir olup eyyâmını zikr-i müsemmâ kıl
Hep mazhar-ı esmâdır eşyâyı temâşâ kıl
Nefsini melâmet et rûhunu hüveydâ kıl
Zikr eyleyip Allah'ı bu matla'ı inşâ kıl
Sûfi neşevêd sâfi tâ der nekeşed câmî
Bisyâr sefer bâyed tâ pohte şevêd hâmî

"Ey perişan âşık, kalbini cilalatıp parlat. Gönül çocuğunu aşka teslim ederek onu perişan ve dîvâne et. Günlerini hatırlayıcı olarak müsemmâ'yı (isimler-le sıfatlanmış Allah'ı) an. Eşyayı şeyret zira onlar Cenab-ı Hakk'ın isimlerinin tecellisine mazhardır. Nefsini ayıplayıp ruhunu [onun elinden kurtararak] ortaya çıkar. Allah'ı zikrederek bu beyti meydana getir: Bir kadeh çekmedikçe saflaşmaz sufi. Bir ham, pişmek için çok sefer etmeli."

Mülhime, aşk makamıdır ve Hakk'ın ilhamları neticesinde ortaya çıkar:

Sıfat-ı Mülhime. Makâm-ı aşkest. İlhâmat-ı Rabbâniyye zuhûr mî-küned

3.

Ervâh-ı mücerreden yâ hû haber istersen
Yâ âlem-i kudsîye seyr ü sefer istersen
Deryâ-yı muhabbetden dürr ü güher istersen
Mir'ât-ı dili pâk et ilhâma yer istersen
Del ney gibi bağrını şehd ü şeker istersen
Bu matla'ı yâd eyle nefse zafer istersen
Sûfi neşevêd sâfi tâ der nekeşed câmî

Bisyâr sefer bâyed tâ pohte şevved hâmî

“Gözle görülemeyen, soyut ruhlardan haberdar olmak istersen... Melekler âlemini dolaşip seyretmek istersen... Muhabbet denizinden inci, cevher istersen... Hakk'ın sana ilham etmesini istersen gönül aynasını kirden temizlemelisin. Bal ve şeker gibi güzel şeyleri istersen ney gibi bağrını delmelisin. Nefsine karşı zafer istersen bu matlaı hatırdı tutmalısın: Bir kadeh çekmedikçe saflaşmaz sufi. Bir ham, pişmek için çok sefer etmeli.”

Mutmainne, marifet makamı olup olgunluk bu mertebede ortaya çıkmaktadır:

Sıfat-ı Mutma'ınne. Makâm-ı ma'rifettest kemâl-i eşyâ zuhûr-ı mî-kend

4.

Ol mutmain ey ârif gel kesb-i kemâl eyle
Noksânını tekml et gel fikr-i me'âl eyle
Hak söyle işit hakkı bâtl dili terk eyle
Gün gibi edip kalbin kaddini hilâl eyle
Gel pûte-i aşk içre yak kalbini kâl eyle
Bu beyti edip inşâ kendine misâl eyle
Sûfi neşevded sâfî tâ der nekeşed câmî
Bisyâr sefer bâyed tâ pohte şevved hâmî

“Ey ârif, gönlü rahat ol, gel olgunluğa erişmek için çalış. Eksikliklerini tamamla, meselenin özünü düşün. Hak söyleyip, hak olanı işit, batılı terk et. Kalbini güneş gibi yap, boyunu hilal gibi iki büklüm et. Gel aşkın potasında kalbini pişir. Bu beyti ortaya koyup kendine örnek al: Bir kadeh çekmedikçe saflaşmaz sufi. Bir ham, pişmek için çok sefer etmeli.”

Râziyye, ilim makamıdır:

Sıfat-ı Râziyye. Makâm-ı ilmest

5.

İlmiyle olup âmil özünü edip ihyâ
Bil hayy-ı tüvânâyı anla ne durur Mevlâ
Nefsini edip râzı bul mertebe-i ulyâ
Âlim olup esmâya kendözünü kıl deryâ
Câhil göremez Hakkı zulmetde kalır a'mâ
Her dem oku bu beyti unutma sakın aslâ
Sûfi neşevded sâfî tâ der nekeşed câmî
Bisyâr sefer bâyed tâ pohte şevved hâmî

“İlmiyle amel edip kendini diriltip kudretli hayat sahibini (Allah’ı) bil, Mevlâ nedir anla. Allah’ın nasıl güçlü ve kuvvetli olduğunu anla. Nefsini razı edip pek yüce mertebeye ulaş. Hakk’ın isimlerini bilip, özünü derya gibi yap. Cahil olanlar Hakk’ı göremez ve kör olan karanlıkta kalır. Bu beyti her zaman okuyup asla unutmama: Bir kadeh çekmedikçe saflaşmaz sufi. Bir ham, pişmek için çok sefer etmeli.”

Marziyye, İlâhî hikmetlerin makamıdır:

Sıfat-ı Marziyye. Makâm-ı hikmet-i İlâhiye est

6.

Fehm eyle nedir hikmet anla ne durur Kayyûm
Bil asl-ı vücûdunu nefsin edip ma’lûm
Bu ilm-i ledünnîdir zan sanma yâhûd mevhûm
Marziyye edip nefsin nerm eyle anı çün mûm
Şânında budur hikmet oldu çün ezel mersûm
Bu beyti tezekkür kıl kalbinde edip merkûm
Sûfi neşevd sâfi tâ der nekeşed câmî
Bisyâr sefer bâyed tâ pohte şevd hâmî

“Hikmet nedir anla, Kayyum [sıfatı] nedir idrak et. Nefsini bilerek varlığının aslını bil. Bu bir gizli ilimdir, onu zan veya kuruntu sanma. Nefsini marziye edip onu mum gibi yumuşat. Şânındaki hikmet budur ki bu ezelden beri yazılmıştır. Bu beyti kalbinde zikret ve biriktir: Bir kadeh çekmedikçe saflaşmaz sufi. Bir ham, pişmek için çok sefer etmeli.”

Yedinci makamda artık yolculuk tamamlanır:

Sıfat-ı Nefahî Fî Nihâyet-i Sülûk

7.

Şâh ol yedi iklimi hükmet yedi deryâyâ
Kahr eyleyip a’dûya lutf eyle ehibbâyâ
Nefsini edip sâfi çün la’l-i girân-mâye
Var Kürsiyi seyr eyle çık Arş-ı mu’allâyâ
Cânın gözünü açıp bir şâhid-i zîbâyâ
Bu beyti Senâyî sen nefsin edip dâye
Sûfi neşevd sâfi tâ der nekeşed câmî
Bisyâr sefer bâyed tâ pohte şevd hâmî²²

“Şah olup yedi denize ve yedi diyara hükmet. Düşmanları kahredip dostlara lütufta bulun. Nefsini değerli la’l taşı gibi saflaştır. Git Arşa çık, Kürsi’yi seyr et.

22 Tatçı, İstanbullu Bir Eren Senâyî Hasan Şabânî, Dîvân-ı İlâhiyyât, 190-192

Ey Senâyî, can yüzünü süslü, güzel bir şahide açıp bu beyti nefesine yol gösterici et: Bir kadeh çekmedikçe saflaşmaz sufi. Bir ham, pişmek için çok sefer etmeli.”

Sonuç

Halvetîlerde bir gelenek hâline gelen atvâr-ı seb'a, nefsin mertebelerinden söz eden metinlerdir. İnsanın kemâle ermesi sürecinde, karşısına çıkan en büyük engel olan nefsi daha iyi tanıtmak gayesiyle yazılan didaktik mahiyetteki bu eserler, aynı zamanda dîvân edebiyatı içerisinde bir edebî tür olarak da kabul edilmelidir. Tasavvuf, dîvân edebiyatının en önemli kaynakları arasındadır. Bu nedenle tasavvuf kültürüne ait ürünlerin dîvân edebiyatında da karşılık bulması tabiidir. Ele aldığımız Oğlanlar Şeyhi İbrahim'in Müfid ü Muhtasar adlı mesnevisi ve Senâyî Hasan Efendi'nin Dîvânı'ndaki terci-i bend, sayısı az olan “manzum” atvâr-ı seb'a örneklerindedir. Biri müstakil, diğeri müstakil olmayan bu iki örnek; atvâr-ı seb'anın dîvân edebiyatında bir edebî tür olarak kabul edilmesi gerektiğinin delilleridir. Şeyh İbrahim'in mesnevisinde bir bölüm olarak yer verdiği atvâr-ı seb'a, diğers mensur atvâr-ı seb'alar ile mukayese edildiğinde farklı söylemlere sahip olmadığı müşâhede edilmektedir. Senâyî'nin manzumesi ise; terci-i bend gibi –tespit ettiğimiz kadarıyla- atvâr-ı seb'a yazımında daha evvel kullanılmamış bir nazım şekli ile yazılmıştır.

Bugüne kadar *dîvân edebiyatında türler* üzerine yapılan çalışmalarda atvâr-ı seb'alardan -bu konuda yapılan pek çok çalışmaya rağmen- bahsedilmemiş olmasının sebebi bizce edebiyat bilimi ile İslamî ilimler arasındaki kopukluktur. İşte bu noktada Türk-İslam edebiyatı anabilim dalı araştırmacılarına İslamî ilimler ile edebiyat bilimini birleştirme hususunda önemli görev düşmektedir.

Kaynakça

- ALICI, Lütfü. *Halî-i Mar'aşî Divançe ve Etvâr-ı Seba*, Kahramanmaraş: Ülke Kitaplığı, 2010.
- ALPTEKİN SARIOĞLU, Leyla. "Yedi Tavır Hakkında Yazılmış Bir Risale Tercümesi: Tercüme-i Risâle-i Etvâr-ı Seb'a", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4/1, (2017): 143-158.
- ARSLAN, Zafer. *Dîvân-ı Sûzî-i Sivasî*, Y.L. Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. 2010.
- AYIŞ, Mehmet Şirin. "Sünbül Sinan ve Atvâr-ı Seb'a Risalesi Bağlamında Nefis Mer-tebeleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/13, (2017): 119-138.
- BOSTANCI, Ali Haydar. *Tasavvufta Etvâr-ı Seb'a ve Sofyalı Bâlî Efendi'nin Etvâr-ı Seb'ası*, Y. L. Tezi, Marmara Üni. 1996.
- BOSTANCI, Erhan. *Bali Efendi'nin Etvâr-ı Seb'a Risalesi ve Etvâr-ı Seb'a'nın Tasav-vuftaki Yeri*, Y.L. Tezi, Marmara Üni. 1993.
- ÇAĞMAK, Muharrem. "Niyazî-i Mısırî'nin "Etvâr-ı Seb'a" Adlı Risâlesi'nde Seyr ü Sülûk'un Evrelerinde Görülen Rüyâ/Vâkıât", *Turkish Studies*, 11/5, (2016): 137-158.
- İŞİTAN, İbrahim. "Cemal Halvetî (ö. 899/1494)'nin Etvâr-ı Seb'a Anlayışının Sûfî Psikolojisi Açısından Tahlili", *Journal of History Culture and Art Research*, 6/4, (2017): 680-696.
- İŞİTAN, İbrahim. "Halvetiyye Geleneğine ve Bir Halvetiyye Şeyhi Olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresi (Atvâr-ı Seb'a)", *Hikmet Yurdu*, 4/7, (2011): 89-113.
- İLHAN, Enes. *Kâşif Es'ad Dîvânı, İnceleme-Metin*, Y.L. Tezi, Gazi Üni. 2015.
- KAYAOKAY, İlyas. *Klasik Türk Şiirinde Nefs*, İstanbul: H Yayınları, 2017.
- KEMİKLİ, Bilal. *Oğlanlar Şeyhi İbrahim Müfid ü Muhtasar*, İstanbul: Kitabevi Yayın-ları, 2003.
- KÜÇÜKTİRYAKİ, Fatih. *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Yazılan Atvâr-ı Seb'a Eserlerinin Mukayeseli Değerlendirilmesi*, Y.L. Tezi, Hitit Üni. 2007.
- MUSLU, Ramazan. "Halvetiler'de Atvâr-ı Seb'a Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâlî'nin Atvâr-ı Seb'a Risalesi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 18, (2007): 43-63.
- ÖZTÜRK, Ali. "Halvetiliğin Manzum Etvâr-ı Seb'a Geleneğinde Üç Müellif Bir Eser", *Uluslararası Seyyid Yahya Şirvânî ve Halvetilik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (Es-kişehir 2013): 59-68.
- SAĞIR, Cemile. *Şah Velî Ayıntâbî'nin Atvâr-ı Seb'a Risalesi*, Y.L. Tezi, Hitit Üni. 2017.
- ŞENGÜL, Fatma. *Uşşakilerde Etvâr-ı Seb'a*, Y.L. Tezi, Marmara Üni. 2009.
- ŞENGÜN, Necdet. *Kuloğlu Şeyh İlyas Etvâr-ı Seb'a (Nefsin Yedi Mertebesi)*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2013.
- ŞİMŞEK, Abdullah. "Ümmî Sinanzâde Ced Hasan Efendi ve Kendisine Nisbet Edilen Etvâr-ı Seb'a Risalesi", *Şirnak Üni. İ. F. Dergisi*, 5/10, (2014): 125-130.
- ŞİMŞEK, Selami. "Kastamonulu Gülşenî ve Şa'bânî Şeyhi La'li Muhammed Fenâyî'nin Terceme-i Atvâr-ı Seb'a Risâlesi", *I. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Velî Sempozyu-mu*, (Kastamonu, 4-6 Mayıs 2012): 239-253.
- TATCI, Mustafa. *İstanbul'da Bir Eren Senâyî Hasan Şabânî, Dîvân-ı İlâhiyyât*, İstanbul: H Yayınları, 2013.
- TOPRAK, Mehmet Sait. *Cemâlî el-Karamânî, Risâle fî etvâr'üs-sülûk (Seyr ü Sülûk Ma-kamları)*, İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2013.
- USTA, Muhiddin. *Tasavvuf Eğitimiinde Etvâr-ı Seb'a Metodu*, Dr. Tezi, İstanbul Üni. 2015.
- YAVUZ, Kemal. *Âşık Paşa, Garîb-nâme*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2000.
- YAZAR, İlyas. *Ömer Fuâdi: Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Bülbüliyye'sinin Edisyon Kritik Metni*, İstanbul: Hamle Yayınları, 2001.